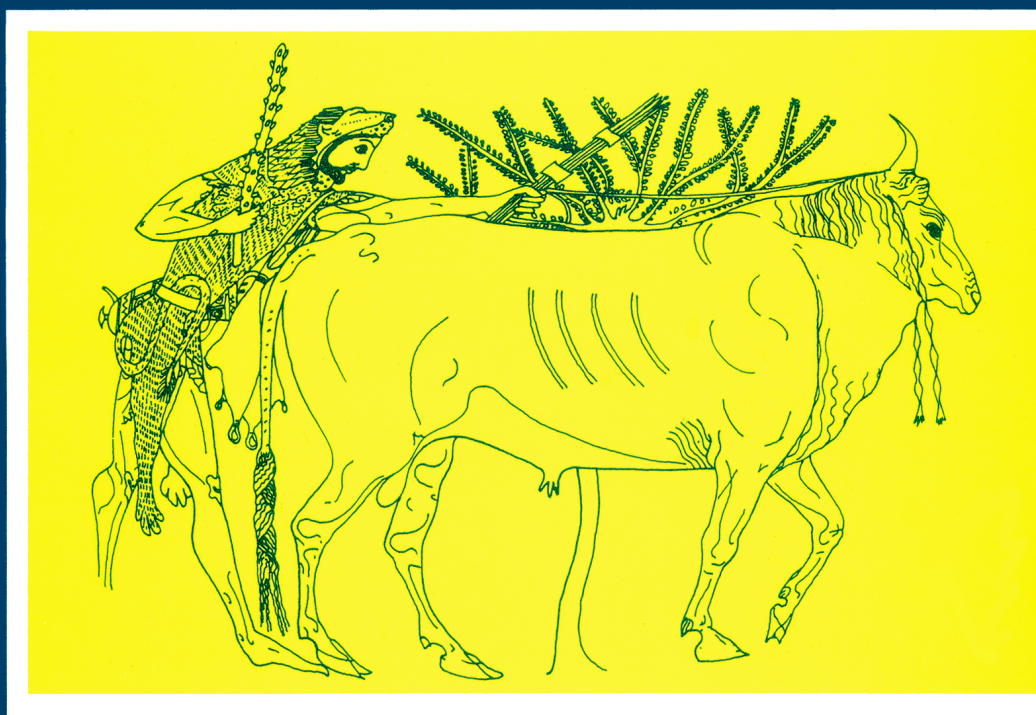

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

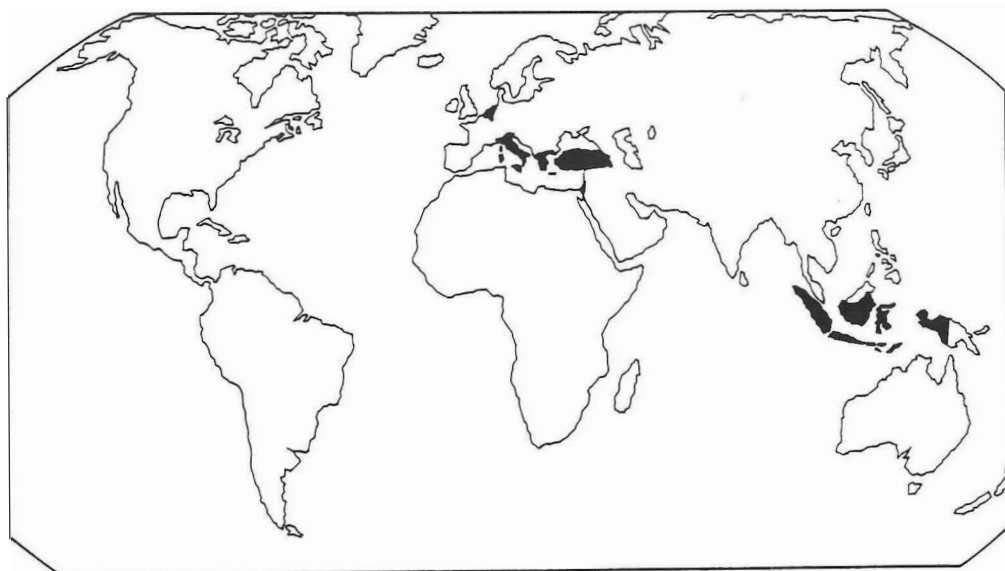
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

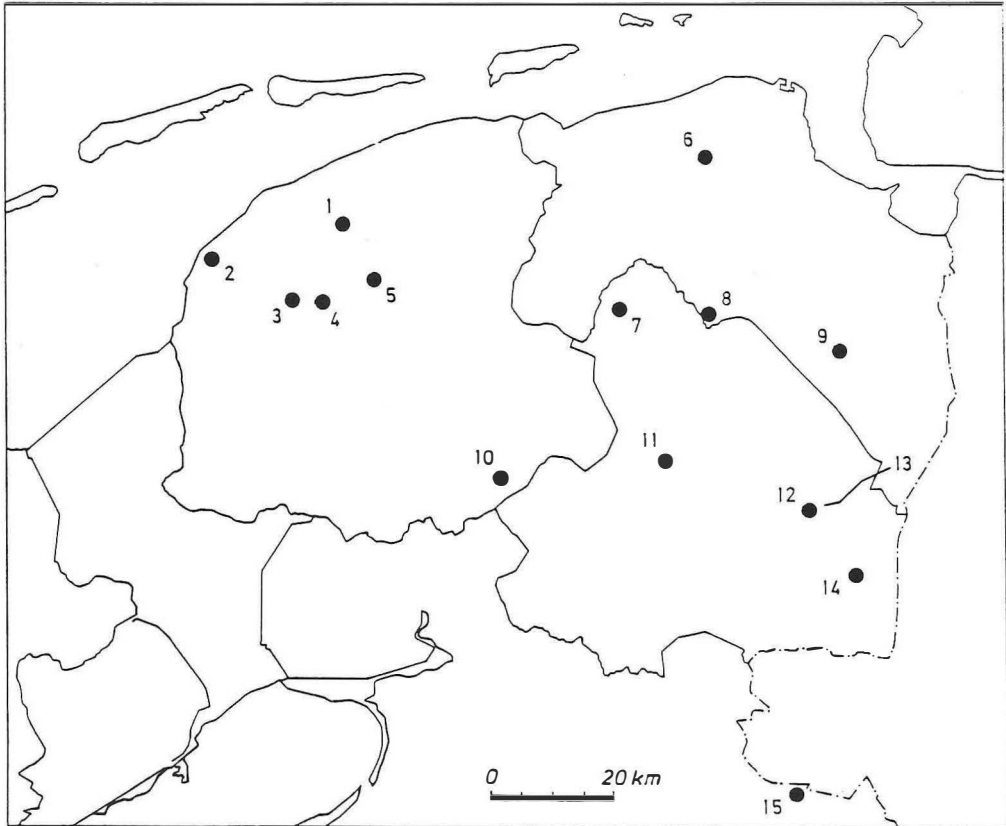
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

EEN STADJE IN ARKADIË

J. Feije¹

Sinds de zomer van 1984 onderzoekt een kleine groep Nederlandse archeologen een kleine antieke stad in Arkadië, en met deze twee trefwoorden 'Arkadië' en 'stad' is het wetenschappelijk onderzoeksprobleem eigenlijk al meteen gegeven. Bij het noemen van Arkadië denkt men juist aan het tegendeel van stad en stedelijke cultuur. Arkadië staat sinds de oudheid al bekend als een bij uitstek landelijk gebied, een bergachtig en besloten binnenland, waar herders met hun kudden dwalen. Bij Vergilius is arkadisch hetzelfde als idyllisch landelijk, terwijl Ovidius het juist in negatieve zin opvat als boers en achtergebleven, maar in beide gevallen is er dus duidelijk een tegenstelling tot begrippen als stad en stads.

Ook nu nog is Arkadië een landelijk gebied zonder industrie, met weinig toerisme. En ook in archeologisch opzicht is het een wat afgelegen gebied gebleven, dat een beetje in de schaduw blijft van hoogtepunten als de Argolis of Olympia.²

Tussen deze twee toeristische trekpleisters ligt Thisoa, een dorpje van nog geen honderd inwoners, en het uitgangspunt van het Nederlandse onderzoek. Ruim tweehonderd meter boven dit dorpje liggen op de top van de heuvel de resten van een antieke nederzetting, die tot voor kort nog nooit waren onderzocht of zelfs maar in kaart gebracht. Toch zijn ze al bijna twee eeuwen bekend. In 1811 worden ze waarschijnlijk voor het eerst bezocht, en dat heeft alles te maken met de antiekjacht die Griekenland in het begin van de 19e eeuw teisterde. Het jaar 1811 was toch al vruchtbaar. De laatste kratten met Elgin Marbles werden naar Londen verscheept en er werden twee andere tempels ontdekt, waarvan de sculpturen eveneens in buitenlandse musea zouden belanden: de tempels van Aigina en Bassai. Een van de ontdekkers

van deze laatste tempel bezocht vanuit zijn basis Andritsaina ons dorpje, dat toen nog Lavda heette, en zag op de top van de heuvel antieke ruïnes, die kennelijk artistiek en commercieel niet de moeite waard waren: er was geen sculptuur te bekennen, maar er waren wel "Säulen im schlechten Styl" zoals hij in zijn dagboek noteert.

Lavda, Lykoa en Thisoa

De ruïnes zijn nu bekend en worden in de 19e eeuw herhaaldelijk bezocht, maar nooit onderzocht. Wel worden ze onderwerp van filologische speculaties. Bij twee antieke auteurs vinden we namelijk de naam van een antieke plaats die hier gelegen heeft, maar helaas noemen ze twee verschillende namen. Polybius noemt Lykoa en Pausanias noemt Thisoa, en zo worden de ruïnes van de nederzetting beurtelings met Lykoa en Thisoa geïdentificeerd. Deze laatste naam leek een tijd lang de meeste kans te maken: Lavda werd herdoopt tot Thisoa omdat de stad op de top van de heuvel het antieke Thisoa zou zijn. De oude naam Lavda werd niet Grieks geacht. Tal van dergelijke niet-Griekse namen (waarmee Albanese, Turkse of Slavische werden bedoeld) werden in deze eeuw verhelleniseerd.

Ironisch genoeg dacht men heden ten dage juist weer meer aan Lykoa. In 1985 werd dit althans nog voorgesteld in een standaardwerk over het antieke Arkadië, een jaar dus nadat eindelijk archeologisch onderzoek was begonnen op de top van de heuvel, een onderzoek dat uit de oude filologische identificaties was geboren. G. te Riele (hoogleraar epigrafie aan de Universiteit van Amsterdam) had namelijk op grond van nieuw gevonden inscripties in de omgeving van Thisoa het aloude identificatieprobleem weer opgevat. Er waren nu

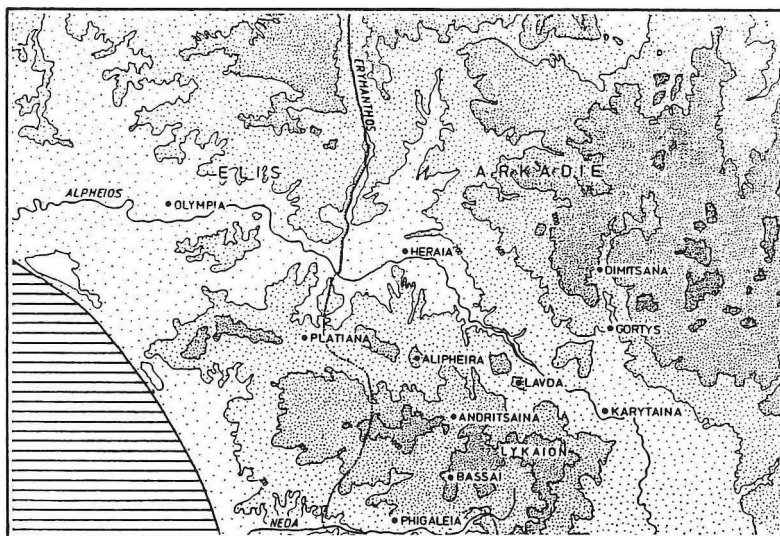

Fig. 1. Westelijk Arkadië.

twee antieke plaatsen voorradig voor twee antieke namen: de vindplaats van de nieuwe inscripties en de al lang bekende ruïnes bovenop de heuvel.

Veldonderzoek

Bij nader onderzoek vond hij de nieuwe vindplaats toch niet overtuigend een nederzetting; het leek meer op een landelijk heiligdom. De resten op de heuvel echter deden veel meer aan een urbane nederzetting denken. Hij besloot dat archeologisch onderzoek op de heuvel het oude probleem het beste zou kunnen oplossen. De tijd was gunstig: in dat jaar was de Nederlandse Archeologische School in Athene officieel erkend door het Griekse ministerie, en die officiële erkenning betekende toestemming voor archeologisch veldwerk inclusief opgraving. NWO verleende subsidie voor een archeologisch onderzoeksprogramma om "inzicht te krijgen in de geschiedenis en de chronologie van de antieke nederzetting, misschien te identificeren met Thisoa of Lykoa".

Nadat alle oppervlakteresten in kaart waren gebracht en het bestand aan antieke muren daarin was geanalyseerd, werd al

snel duidelijk dat het hier ging om een nederzetting van stedelijke allure en importantie. Om de top van de heuvel loopt namelijk een muur die een langwerpig terrein van ongeveer 400 bij 170 meter omsluit. Daarbinnen is de top zelf (hoogte ruim 752 meter) nog eens extra ommuurd, waardoor een versterkte akropolis wordt gevormd.

De muren zijn van het gebruikelijke Griekse type: tussen een binnen- en een buitenschil, die uit grof bekapte rechthoekige blokken zijn opgetrokken, is een vulling aangebracht, die bestaat uit aarde en grove brokken steen. Die vulling is aan de bovenkant van de muren overal zichtbaar, wat bewijst dat de muren hoger zijn geweest dan de nu maximaal bewaarde hoogte van 2,70 m. De muren zijn voorzien van poorten, die beschermd worden door torens. De zuidwesthoek is strategisch zeer belangrijk: hij beheerst een groot deel van de zuid- en de westhelling. Deze hellingen verlopen glooiender dan de overige en hier liepen dan ook de wegen. Deze hoek is voorzien van een grote toren die een oppervlakte had van bijna 100 m².

Vergelijking met beter bewaarde torens elders in Griekenland maakt duidelijk dat de torens bekroond werden met grote over-

dekte ruimten, waarin stukken geschut konden worden geplaatst. Tussen de grotere torens die bij de drie poorten behoren liggen op regelmatige afstand kleinere torens, die de tussenliggende muur in gelijke stukken verdelen. Vanaf de torens kon men deze muurstukken met flankerend vuur bestrijken.

De ligging van de muur in het terrein, de constructie, en technische details zoals bijvoorbeeld vertanding in het noordelijke gedeelte in plaats van torens, wijzen op een zorgvuldige aanleg, waarin heel wat werk was geïnvesteerd, en dat roept de vraag op wat men dan met deze muren wilde beschermen. Wat lager binnen die ommuring?

Helaas is het muurwerk in het interieur heel wat slechter bewaard, maar bij elkaar geven de resten toch een idee van een rechthoekig stratenpatroon. En daarmee komen we aan een van de belangrijke bevindingen van dit onderzoek: de aanwezigheid van een orthogonaal stadsplan in een stadje in Arkadië. Men heeft bij de aanleg

rekening gehouden met het terrein en niet, zoals elders soms is geschied, het stadspatruon als een strak stramien over een glooiend terrein aangelegd. Hier is de bebouwing georganiseerd in rechthoekige blokken, die licht waaivormig het verloop van de akropolismuur volgen. Helemaal zonder ingrepen in het terrein ging het niet: parallel aan de zuidmuur loopt over enkele tientallen meters een inkapping in de rotsbodem, waardoor een orthogonale terrasserings ontstaat. Een mooi voorbeeld van een weloverwogen infrastructuur, waarbij de huizen daar een optimale situering kregen ten opzichte van elkaar, en ten opzichte van het zuiden (de zon) en het noorden (de winters in het Arkadische bergland kunnen zeer koud zijn).

Ook in de aanleg van de huizen is sprake van weloverwogen planning, zoals blijkt uit de opgraving van een groot huis: de woonvertrekken liggen zo ver mogelijk van de straat, achter een grote binnenhof. De muren zijn opgetrokken uit sokkels van na-

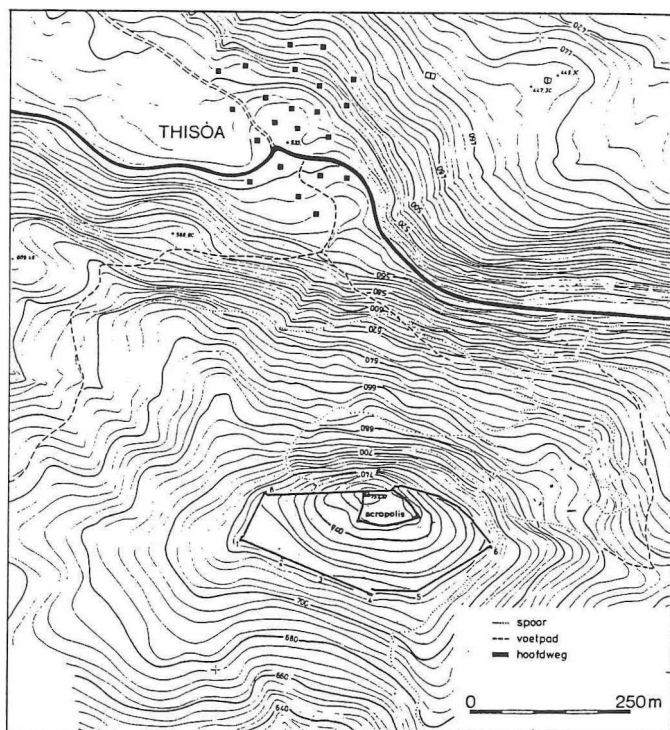

Fig. 2. Antiek en modern Thisio.

tuursteen, daar boven bestaan ze uit zongedroogde tichels. Dergelijke muren moeten wel beschermd worden tegen regen door een dak en een pleisterlaag. Aardbevingbestendig zijn ze natuurlijk niet en evenmin bestand tegen langdurige verwaarlozing. Het is een bouwwijze die we ook heden ten dage nog veelvuldig aantreffen in Arkadië. De effecten van verwaarlozing laten zich uitstekend vergelijken. Sporen van opzettelijke verwoesting hebben we in de opgraving niet aangetroffen, het lijkt er meer op dat de bewoners van dit stadje hun huizen hebben opgegeven, wellicht toen ze vertrokken toen de noodzaak om zich boven op de berg achter veilig muren terug te trekken niet meer bestond.

Bijvoorbeeld toen de Romeinen hier kwamen? De chronologische gegevens van de opgraving worden nog uitgewerkt, maar enkele tijdslijnen zijn al duidelijk: de oudste keramiek van de site kan gedateerd worden rond het derde kwart van de 4e eeuw v.Chr. en de laatste bewoning van het opgegraven huis lijkt voorlopig in de 2e eeuw v.Chr. geplaatst te moeten worden, de eeuw dat de Romeinen definitief hun intrede doen in Griekenland.

Behalve resten van muren in situ, liggen er nog veel losse architectonische fragmenten, die het beeld van dit stadje wat meer kleur geven. Opvallend in aantal zijn de fragmenten die wijzen op grote openbare gebouwen: zuilen, kapitelen, triglyphen en metopen, geisonfragmenten, kortom alles wat men zo op het eerste gezicht bij een Dorische tempel mag verwachten is aanwezig. De meeste onderdelen zijn uit lokale steen gehouwen; op verschillende plaatsen binnen de muren zijn sporen van kappingen aanwezig, maar er zijn ook nogal wat fragmenten van wit marmer, een kostbaar statusmateriaal dat van elders moest worden aangevoerd. Van wit marmer is ook het enige sculptuurfragment dat tot nu toe gevonden is, een klein fragment van een vrouwenfiguur, dat buiten de muren werd aangetroffen in een moderne terrasmuur.

De verspreiding van de losse bouwfragmenten, waarbij natuurlijk rekening moet worden gehouden met factoren als wegrol-

len of wegspoelen in de loop van de eeuwen of hergebruik, laat een duidelijk patroon zien. De Dorische fragmenten liggen vooral op de akropolis of directe omgeving op de noord- en zuidhelling, daarentegen vinden we in het oosten en in het westen fragmenten van andere aard, zoals bassins, drempels en een olijfpers. Dit wijst op een verdeling tussen openbare architectuur op de akropolis en private architectuur elders, een rationele verdeling van ruimten zoals we die in het klein ook in de huizen zien.

Stadsplanning

De aanwezigheid van een rationele, 'moderne' stadsplanning bleek wel een van de grote verrassingen te zijn van dit onderzoek: zelfs in een klein stadje in een afgelegen westhoek van Arkadië bleken de moderne ideeën van stadsplanning te zijn doorgevoerd. Het enige andere voorbeeld in Arkadië van zo'n orthogonale stadsplanning is Stymphalos, in het uiterste noord-oosten. Daar kon het rechthoekige patroon zonder enige restrictie volgens het boekje worden uitgevoerd, doordat de stad daar in een volkomen vlak terrein werd aangelegd.

Ons bergstadje deed dus mee aan de nieuwe trend in stadsplanning in Griekenland; men kan echter niet verwachten dat zo'n afgelegen stadje een trendsetter was, het tegendeel lijkt eerder te verwachten. Het documenteert goed de grote veranderingen die zich vanaf de laat-klassieke tijd voordoen in het Griekse gebied. Athene is niet langer het centrum waar alles het eerst gebeurt, Athene blijft in de schaduw van de akropolis terwijl de buitengewesten, minder belast door het verleden (de wet van de remmende voorsprong), veel vrijer nieuwe vormen invoeren.

Tot slot kreeg ons stadje behalve een eigen gezicht ook een eigen naam: in de opgraving werd een fragment van een daktegel gevonden met (het begin van) een inscriptie: THIS....., dus toch Thisoa?

Summary

Since 1984 a small ancient settlement in western Arcadia is being investigated. Although its remains have been known since at least 1811 it has never been studied. An initial study of the architecture shows the existence of a gridwise, planned layout of the settlement, which might be identified with ancient Thisoa.

Noten

1. Het onderzoek was niet aan een bepaalde vakgroep gebonden; in praktijk werd het veldwerk sinds 1986 vanuit Groningen gecoördineerd. Groningse studenten leverden een zeer belangrijke bijdrage aan de opgraving; de tekenaar van de sectie archeologie van de vakgroep KAA, H. Waterbolk, was bij twee campagnes in het veld aanwezig en verzorgt de tekeningen voor de publicatie. De documentatie van het onderzoek berust in Groningen; de architectuur is toevertrouwd aan de auteur.
2. Een overzicht van Arkadië vindt men in *Arkadien, Sondernummer 1987* van *Antike Welt*, waarin op p. 44 het onderzoek van Thisoa wordt vermeld in het kader van de nieuwe ontwikkelingen.